

הספר כסוכן תרבות מראשית הדפוס עד לעת החדשה

זאב גריס

מוכרי ספרים

אפתח במעשה שהיה. כשהתחלתי את לימודי באוניברסיטה העברית בשנת תשכ"ח הייתי משוטט בחנויות ספרים בירושלים ובתל אביב כחובב ספרות לא פחות מאשר כסטודנט המבקש ספרים ללימודיו, וליצירת ספריה משלו של ספרי מדע ושל מקורות כאחד. נודע לי מחברי כי ליד בית הכנסת הגדול בתל אביב, ברחוב קטן המסתעף מרחוב אלנבי, יש חנות הנקראת 'מוריה' שכל כולה אלפי ספרים משומשים, אבל הוזהרתי כי בעל החנות לא ייתן לי להתהלך בה. מנהגו, כך אמרו, הוא לעמוד בפתח החנות ולשאול קונים מזדמנים מה מבוקשם. תכף לשמיעת שם הספר המבוקש ישלפו בעל החנות, חיש קל, מבין אלפי הספרים שבחנותו. באותה שעה התעניינתי בספרים שהופיעו בסדרה 'לגבולם' שבהוצאתה לאור חברו יחדיו הוצאת 'מסדה' ברמת גן והוצאת 'מוסד ביאליק' בירושלים, ובה תרגמו יצירות חשובות שכתבו יהודים בלעז. הגעתי אל החנות ובפתחה עמד יהודי מבוגר נמוך קומה ולראשו קסָקָט, כדרך שהיה מקובל בחוגים חלוציים עירוניים ביום טוב, ואזרחיים גם בימים אחרים. הצצתי לתוך חנותו וראיתי כי חוץ ממדפי ספרים עמוסים לעייפה, עומדות ביניהם ערמות ספרים מגובבים אלה על אלה. שאל אותי בעל החנות: 'אתה מחפש משהו מסוים?', והוסיף: 'אם אינך יודע מה אתה מחפש, אין לך מה לחפש פה'. אמרתי לו: 'כן, אני מחפש את הרומן "יטכן גֶבְרֵט" מאת גיאורג הרמן בסדרה "לגבולם" שבהוצאת "מסדה" ו"מוסד ביאליק"'. האיש חייך ואמר: 'יש לי'; ובעוד אני עומד ומשתאה כיצד ימצאנו בין אלפי הספרים, ניגש אל אחת הערמות שעמדו בין המדפים, שלפו מתוכה והגישו לי.

פתחתי את המאמר בסיפור מעשיה בחנויות ספרים, כדי לציין סוכנים חשובים להפצת הספר היהודי – אלה מוכרי הספרים. ההיסטוריה של מוכרי הספרים היהודים ודרכי מכירת הספרים למיניהן עדיין לא סופרה, להוציא עבודתה של חגית כהן על כמה מוכרי ספרים בוורשה, במחצית השנייה למאה הי"ט.¹ בסוף המאה הי"ז כבר ידוע לנו פועלו של מנהיג יהודי, סופר, עסקן ובעל חנות ספרים, מנשה בן ישראל איש אמשטרדם, אשר כתב בקשה לקרומוול עבור המבקשים להתיישב מחדש באנגליה

1 ראו ח' כהן, 'בחנותו של מוכר הספרים: חנויות ספרים במזרח אירופה במחצית השנייה של המאה ה-19', עבודת מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תשס"א.

מאחינו בני ישראל, לאחר שיהודים גורשו ממנה מאות שנים קודם לכן. הוא צירף לעסקי מכירת ספרים קטלוג, מהראשונים שבידינו, וכתבת חיבורים שנעים בין תרומתו לגילוי צאצאי עשרת השבטים האבודים, לחיי הנשמה ותפקידיה.²

עד למאה הי"ט הייתה מכירת הספרים בעיקרה בידי המדפיסים. יצירת בתי הוצאה לאור היוזמים הדפסת ספרים בידי קבלני משנה – מדפיסים – היא תופעה מאוחרת. חלוצים בה ייחשבו איציק אייכל וחבריו, שייסדו את 'חברת חינוך הנערים' בגרמניה, לשם פעולתם בתחום חינוך הנוער והעם; חברה, אשר שימשה גם כהוצאה לאור.³

לאורך דורות רבים יודעים אנו על אוכלוסיה אחרת של מוכרי ספרים, אלה מוכרי הספרים הנודדים אשר צירפו למרכולתם שכללה מוצרי גלנטריה, או בלשוננו, מיני סדקית – כפתורים, חוטים ומחטים – גם ספרים. אם תרצו, מוכרי ספרים אלה הצטרפו לקבוצה רחבה של רוכלים שבמידה לא מבוטלת עסקו בקבצנות.

אוכלוסיה נוספת אחרת של מוכרי ספרים נודדים היא 'שלוחים דרבנן', שיצאו לקבץ בחו"ל כסף לקהילות הערים הקדושות בארץ ישראל: דהיינו, ירושלים, חברון, צפת ולעתים גם טבריה. הם למדו מניסיונם כי עדיף להשקיע חלק הגון מהכסף שאספו בנדודיהם בספרים, בכתבי יד ובדפוס, כדי לשמרו מפני פגיעתם הרעה של שודדי דרכים, שמבינים ערך כסף ואבנים טובות, אבל לא יתעניינו בספרים. יש לנו עדות יפה ב'מעגל טוב' – יומן מסעותיו של השד"ר, הלמדן והביבליוגרף חיד"א (חיים יוסף דוד אזולאי) בן המאה הי"ח, על תיק ובו ספרים יקרי ערך שנשמט לו ממרכבה בה נסע, ולמזלו הרכב היה מוכן להתיר סוס ולרכוב חזרה לחפשו. על פי עדות חיד"א, הוא מצאו בידי צייד עובר אורח, והצליח להחזירו לבעליו.⁴ על כך שגם שד"רים לעתים נחשבו כקבצנים תעיד תקנה הנמצאת בפנקס ליטא שהוציא לאור שמעון דובנוב. החל בשנת 1726 הוסדר הפיקוח על עבודת השד"רים בידי 'ועד פקידי ארץ ישראל בקושטא'. כל שד"ר היה מחתים בקושטא פנקס ובו תאריך ראשית שליחותו וכך יכלו שולחיו ובני הקהילות שמהן ניסה לאסוף כספים, לעקוב אחר פעילותו.⁵ בפנקס ועד ליטא מצויה תקנה, לפיה כל שד"ר אשר פנקס שליחותו בן יותר משנתיים ימים, מאז

-
- 2 ראו א' יערי, 'קטלוג מקורי מבית דפוסו של מנשה בן ישראל באמשטרדם', קרית ספר כא (תש"ד-תש"ה), עמ' 192-201. עוד ראו הערותיו של ב' רות לקטלוג שפרסם יערי, קרית ספר כד (תש"ז-תש"ח), עמ' 85-86, ותגובת יערי, שם, עמ' 86-88. עוד ראו מה שהוסיף ב' רות, 'רשימת ספרים מבית מסחרו של ר' מנשה בן ישראל', ארשת ב (תש"ך), עמ' 413-414. על פעולתו הטיפוגראפית של מנשה בן ישראל, ראו בהרחבה בספרו של מ' דורמן, מנשה בן ישראל, תל-אביב תשמ"ט, עמ' 17-22, ועמ' 103-104 הערות 22-32, שם יש ביבליוגרפיה נוספת.
 - 3 ראו ש' פיינר, 'יצחק אייכל "היזם" של תנועת ההשכלה בגרמניה', ציון נב (תשמ"ז), עמ' 427-469. עוד ראו הנ"ל, 'פרוגרמות חינוכיות ואידיאלים חברתיים: בית הספר "חינוך הנערים" בברלין 1778-1825', ציון ס (תשנ"ה), עמ' 393-424.
 - 4 ראו חיד"א אזולאי, מעגל טוב השלם, מהד' א' פריימן, ירושלים תשמ"ג, עמ' 10.
 - 5 ראו י' ברנאי, יהודי ארץ ישראל במאה הי"ח, ירושלים תשמ"ב, עמ' 129-158.

יצא למסעיו, יחשב כמחזר על הפתחים, והמפקיד כסף בידיו הוא כשם כספו על קרן הצבי.⁶

אם כבר הזכרתי נודדים למיניהם, מן הראוי לציין כי למן המאה ה"ט ועד למאה ה"ט תופעה רווחת בין יהודים וגויים כאחד היא נדודי מדפיסים ואומני דפוס. אלה העבירו מארץ לארץ ומקהילה לקהילה ידע מקצועי ונכסי תרבות.⁷ ייזכר בהקשר זה במיוחד הדפוס העברי באמשטרדם במאה ה"ח, בו רבים מפועלי הדפוס, כעדותם בסופי ספרים, הם בני קהילות פולין, 'החונים לעת עתה באמשטרדם'. לדאבוני עדיין לא נאספו ומוינו גיבורי תרבות אלה, כדי שנלמד על תרומתם להדפסת ספרים. נודדים אחרים שרצו להציל ספריהם וגם לשמר רכושם מגורשי ספרד ופורטוגל, שניצלו גם הם את אדישות השלטונות לספרים שלקחו איתם ביציאתם לגלות מארצותיהם.⁸ בתוך המאה ה"ח כבר נמצאים מדפיסי ספרים במרכז הגדול בעולם להדפסת ספרים אז, בעברית וביידיש, בעיר אמשטרדם, שכדי לממן הפקות ענק והפקות בכלל של ספרים, יוצרים מפעלי מנויים מראש. רשימות המנויים מופיעות, על פי רוב, בדפי השער של ספרים תחת הכינוי מנויים בלשון יידיש: 'פרענומעראנטען'. כך הצליח ר' משה פרנקפורט, דיין, מחבר ומדפיס באמשטרדם, לגמור מפעל עצום והוא הדפסת 'קהלת משה' (אמשטרדם תפ"ד) = מקראות גדולות שכמדומני בגודלן והיקפן לא קם להן מתחרה עד עצם היום הזה. מפעלי מנויים אלה היו דוגמא לאנשי חבורתו של משה מגדלסטון, ברבע האחרון למאה ה"ח, שבעיתונם 'המאסף' עשו תעמולה לחתימות מראש על ספרים.⁹ במאה ה"ט כבר נפוצה שיטת המנויים מראש בין משכילים ויראי שמים כאחד, לה הקדיש ספר מיוחד ביידיש בעריל כהן.¹⁰

הוצאות ספרים

כאמור לעיל יוזמה ראשונה לייסד הוצאת ספרים הייתה יוזמתם של איציק אייכל וחבריו בגרמניה בסוף המאה ה"ח, עם הקמת 'חברת חינוך הנערים'. אבל הוצאות

-
- 6 ראו פנקס המדינה או פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא – קובץ תקנות ופסקים משנת שפ"ג עד שנת תקכ"א, מהד' ש' דובנוב, ברלין תרפ"ה, עמ' 133 סעיף תקנט. עוד ראו א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשל"ז, עמ' 181-186; וגם את ההערות החשובות של י' כץ על ספרו של יערי בתוך: י' כץ, לאומיות יהודית, ירושלים תשל"ט, עמ' 252-260.
- 7 ראו במאמרי, 'הדפוס כאמצעי קשר בין קהילות ישראל בתקופה הסמוכה לגירוש ספרד – הקדמות לעיון ודיון', דעת 28 (תשנ"ב), עמ' 5-17.
- 8 ראו י' הקר, 'הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה', תרביץ נג (תשמ"ד), עמ' 579.
- 9 ראו בספרי, הספר כסוכן תרבות בשנים ת"ס-ת"ר, תל-אביב תשס"ב, עמ' 146-151, ובמיוחד עמ' 150.
- 10 ראו ב' כהן, ספר הפרענומעראנטן: וועגיוזר צו פרענומעריטע העברעאישע ספרים און זיירע חותמים פון 8767 קהילות אין אייראפע און צפון אפריקע, ניו יורק 1975.

ספרים יהודיות הן מעיקרן תופעה חברתית של סוף המאה הי"ט וראשית המאה העשרים. לאורך המאה הי"ט עדיין מדפיסי ספרים הם רוב ככל המוציאים לאור. יותר משסופר סיפורן של היוזמות להדפסת ספרים עד לדור התחייה וההתעוררות הלאומית היהודית, סופר סיפורן של יוזמות מסוף המאה הי"ט ואילך. כך ראוי לציון פעילותו של אברהם ליב שאלקוביץ, שכינויו הספרותי: 'בן אביגדור', במיוחד בהוצאת הספרים שלו בוורשה: 'תושיה'. 'תושיה' הוקמה בשנת 1897 ועיקר פעילותה בעשור הראשון למאה העשרים. עבודתו החלוצית של שאלקוביץ זכתה לעבודת גמר מקיפה של שולמית שלהב.¹¹ ממשך דרכו היה אברהם יוסף שטיבל, שהוצאת הספרים שלו נקראה: 'שטיבל' על שמו. הוצאת 'שטיבל' הוקמה במוסקבה בשנת 1918 ומשם נדדה עקב המהפכה הקומוניסטית לוורשה, ברלין, תל אביב וניו יורק. תולדותיה של הוצאת 'שטיבל' וגלגוליה תוארו בספרה של דניה עמיחי-מיכלין.¹² אבל רבה עדיין המלאכה, ואין בידינו היסטוריה ראוייה של עבודת שושנה פרסיץ בהוצאתה 'אמנות'. הוצאת 'אמנות' ראשיתה במוסקבה בשנת 1917, משם גם היא נדדה, כתוצאה מן המהפכה הקומוניסטית, לתל אביב. עד היום לא תוארה תאור יסודי ומקיף התפתחות המו"לות העברית בכלל בארץ ובחו"ל בעת החדשה.¹³ המהפכה שבישרו שאלקוביץ וחבריו בעולם הספר היהודי, כמבטאת תהליכי חילון והשתתפות היהודי בתרבות הכללית, עדיין מחכה למחבר שיתארה.

התפשטות הדפוס ויצירת קהילות מדומיינות

מי שבדק את מספרי כותרי הספרים היהודיים הנדפסים מראשית הדפוס ועד למאה הי"ט, ייווכח כי גם אם נניח כי ספרים רבים אבדו, הושמדו או שימשו כנייר לכריכות ולצורכי מְחֻזָּר אחרים, עדיין יש להשתאות על המספר היחסי הקטן של ספרים נדפסים. לפי הנתונים שבידינו נדפסו כ־250 כותרים במאה הט"ו, כ־2,600 במאה הט"ז, כ־3,300 במאה הי"ז ולמעלה מ־9,000 במאה הי"ח.¹⁴ נתונים אלה מעידים כי

- 11 ראו ש' שלהב, 'מכוונות למעשים: פרק ראשון לתולדות המו"לות העברית החילונית המודרנית', עבודת מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב, תשנ"ד. עוד ראו באפילוג לספרי: *The Book in the Jewish World 1700-1900*, Oxford (forthcoming)
- 12 ראו ד' עמיחי-מיכלין, אהבת אי"ש: אברהם יוסף שטיבל, ירושלים תשס"א. עוד ראו א' צייטלין, 'אברהם יוסף שטיבל', הדואר לה (תשט"ז), עמ' 716; ב"צ כ"ץ, 'הוצאת שטיבל', שם, עמ' 717-718.
- 13 ביוזמה של 'מרכז הקשרים' לחקר הספרות העברית באוניברסיטת בן-גוריון בנגב ובתמיכת ארגון המו"לים בישראל, שוקד מרדכי ניגר על כתיבת ספר מקיף על תולדות המו"לות העברית בארץ. נקווה שבקרוב יראה אור. לאחרונה ראתה אור חוברת מאת ח' זוהר, מוסד הרב קוק – ראשיתו, מייסדיו, ראשיו, תנועת המזרחי תרומתם לחקר הציונות הדתית וארץ ישראל, ירושלים תשס"ה.
- 14 הנתונים הם על פי הטבלאות שערך י' וינגרד, אוצר הספר העברי, א, ירושלים תשנ"ה, בפתח הספר.

בין אחינו בני ישראל רווחת מאד עדיין, העברת מסורות בעל פה, בשלוש מאות השנים הראשונות מאז הופעת הדפוס.

מן הנתונים האלה ובהם, יש הטלת ספק אם במקרה שלנו הדפוס הוא שמסד את תחושת השיוך והזהות היהודיים – דהיינו, את התודעה הלאומית – כדעת בנדיקט אנדרסון,¹⁵ אשר טען כי ההפצה באמצעות הדפוס של שפה אחת, שהייתה קודם רק מדוברת, לאוכלוסיה הנפוצה על פני שטחי ארץ רחבים הרחוקים זה מזה, קבעה בתודעת המשתמשים בה תחושת זהות לאומית אחת, ובנתה את הקהילה המדומיינת. ואולם, דווקא אצל היהודים, שפת הדיבור העיקרית: יידיש, מתחילה להופיע בדפוס רק בסופה של המאה הט"ז, לאחר שכבר כמאה שנה עברו מראשית הדפוס העברי. אף אז ולאורך כל ימיה לא החליפה את העברית, היא לשון הקודש, כשפה העיקרית, במערכת החינוך היהודית, ללימוד הטקסטים הקנוניים העבריים: המקרא והתלמוד, בכל תפוצות ישראל. יתרה מזאת, תודעת ההשתייכות הלאומית של היהודי נקבעה במידה מרובה בחיים עצמם, כאשר שמירת מצוות ככשרות, טהרה, שבת וחגים ומועדים מיוחדים לישראל, קבעו את לוח השנה וחיי יומיום של היהודי, כמו גם את היבדלותו ושונותו מן הסביבה בה חי. לכל אלה הייתה השפעה עצומה על יצירת תחושת הזהות וההשתייכות הלאומית.

ככל הנראה, למרות בוא הדפוס והתפשטותו, בכל זאת נמשכה מאות שנים, בבתי המדרש והישיבות מסורת השימוש בבקיאותם המופלגת של הזכרנים המצטטים על פי זיכרונם טקסטים,¹⁶ כפי שנמשכה מסורת ההקראה לרבים, בציבור, נשים וגברים כאחד. על אלה יש להוסיף את המשך העברת ספרים מיד ליד, ושימוש, לפחות לאוכלוסיית הגברים, בספריות הציבוריות היהודיות, הן ספריות בתי המדרש.¹⁷

ספריות בתי המדרש

אלה ידועות לנו למן המאה הט"ז לפחות, מעדות של ר' דוד דרשן איש קרקוב, אותה הביא חיים הלל בן ששון,¹⁸ בספרו 'הגות והנהגה'. לפי עדות זאת, רצה ר' דוד ככולנו להבטיח זיקנתו, ולכן הציע למסור את ספרייתו שכללה שלוש מאות ספרים, לספריית בית המדרש בעירו, בתוספת התחייבות להוראת שיעורים בה דרך קבע ובכך להבטיח

15 ראו ב' אנדרסון, קהילות מדומיינות, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 69-79.

16 ראו לאחרונה בהרחבה מה שכתב י' זוסמן, "תורה שבעל פה" פשוטה כמשמעה – כוחו של קוצו של יו"ד, מחקרי תלמוד ג (תשס"ה), עמ' 209-384. שם הראה זוסמן, כי למרות בוא הדפוס לעולם, תפישת הספר אצל חכמי ישראל המשיכה משך דורות רבים להיות תפישת מסורת המועברת ראש ובראשונה בעל פה.

17 ראו מה שכתבתי בספרי, ספר סופר וסיפור בראשית החסידות – מן הבעש"ט ועד מנחם מנדל מקוצק, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 59-62, 130-132 הערות 35-40.

18 ראו ח"ה בן ששון, הגות והנהגה, ירושלים תש"ך, עמ' 165-168, 254-256.

הכנסה צנועה לעצמו, מתוך קופת הקהל.

כידוע, הספרייה הציבורית כמוסד בחברה האירופית תחילתה רק במאה הי"ח,¹⁹ ואילו אצל אחינו בני ישראל היה בית המדרש סניף של בית הכנסת, ובמזרח אירופה, במיוחד, אגף שלו וחלק מן הבניין. מספריות אלה לא שרדו לנו רישומים של מצאי ראויים שילמדונו על תכולתם. רשימות שמצא גרשון הונדרט מלמדות על תכולת ספריית בית המדרש בוולוז'ין במאה הי"ח, עירו של ר' חיים, תלמידו המובהק של הגר"א.²⁰ בספרייה זאת רבו בעיקר ספרי שימוש ללימוד תורה שבעל פה והלכה. אני מצאתי מאותה עת עדות של חובשי בית המדרש בעיר מזריץ', כי הם אוספים כתבי יד בקבלה ומשתדלים להוציאם לאור – כך בפתח הספר 'מחברת הקודש'.²¹ לעומת זאת, אברהם בר גוטלובר, שנולד ב-1830, מספר ב'זיכרונות מימי נעוריו', כי מילדותו זכורות לו ספריות בתי מדרש ובהן ספרי מחקר ועיון ולא רק ספרי הלכה.²² מבין ספריות בתי המדרש שחרבו בשואה שבאה על עמנו מידי הנאצים, יימח שמם וזכרם, שרדה למזלנו הספרייה המופלאה של בית המדרש 'עץ חיים' באמשטרדם, ובה מאוספי הספרים המקיפים והחשובים ביותר של עמנו. זאת הושאלה לבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי אחרי המלחמה ומשגמרו שלטונות הולנד להתבייש ולהשתתף בצערנו, דרשוה בחזרה במקום שתישאר בידינו ותוצג לציבור בירושלים.

העתקת כתבי יד לאחר בוא הדפוס לעולם

בין לצרכים מסחריים בין בגלל דרכי הלימוד, נמשכת לאחר בוא הדפוס לעולם העתקה, ולעתים העתקה אינטנסיבית, של כתבי יד. כך, למשל, יעיד הממצא עליו העמידנו בנימין ריצ'לר, מהמכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, של כ-100 כתבי יד, ללא הדפסה אחת, של ספר מאת ר' שמואל ד'לוקויו 'תיקוני רי"ף', על ספרו של הרי"ף (ר' יצחק אלפסי). כל אלה הועתקו בצפון איטליה במאה הי"ז. מעדות זאת למדנו שהיה ביקוש מוגבל במקום ובזמן לצורה זאת של הפצת החיבור ולימודו. דהיינו ריבוי כתבי היד, במקרה זה, אינו מעיד על מעמד מרכזי של הספר המסוים שכתב ר' שמואל דלוקויו בתולדות התרבות היהודית, אלא למעמד מוגבל בזמן, במקום ובמשתמשים.

מי שבדק את תולדות העתקת הספרות הקבלית בכלל והלוריאנית בפרט והפצתן,

19 ראו בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 71, ובביבליוגרפיה בהערה 3 שם.

20 ראו G. D. Hundert, 'The Library of the Study Hall in Volozhin 1762: Some Notes on the Basis of a Newly Discovered Manuscript', *Jewish History* 14 (2002), pp. 225-244

21 ראו בספרי ספר סופר וסיפור (לעיל, הערה 17), עמ' 59-60.

22 ראו שם, עמ' 131-132 הערה 40.

יראה כי תולדות השִׁתְּרָשׁוֹת לימוד התורות המיסטיות בישראל הן תולדות הפצתן, בעיקר בכתבי יד, בחוגים סגורים, משך מאות שנים, מאז ראשית התפשטות לימוד הקבלה במאה הי"ג.

טול לדוגמא את כתבי הקבלה הלוריאנית, שנוצרה בסוף המאה הט"ז, אלה נכתבו והועתקו בכתבי יד משך מאתיים שנה. רק בסוף המאה הי"ח, לאחר כחמש מאות שנים של לימוד קבלה, מתחילה הדפסה רחבה ופופולארית של כתבי הקבלה לדורותיה בכלל ושל הקבלה הלוריאנית בפרט. מקום מרכזי במהלך זה היה במיוחד לשתי ערים במזרח אירופה: האחת זאלקווא (Zolkiew) והשנייה קוריץ (Koretz). בערים אלה הודפסו במהלך הרבע האחרון למאה הי"ח למעלה ממאתיים כותרי ספרים שונים.²³ אף כאן הבדוק בקפדנות סדר הדפסת ספרי התורות הלוריאניות, באותה תקופה, ימצא כי הסברן הפופולארי של התורות שנכתב בידי ר' עמנואל חי ריקי בספרו הידוע: 'משנת חסידים', זכה להרבה יותר ביקוש, על פי מספר הדפסותיו והפירושים שנכתבו על ספרו, מהתורות עצמן, שנדפסו במאות הי"ח והי"ט, בכותרים: 'עץ חיים' ו'שמונה שערים'.²⁴

הדפסת ספרי לימוד ופולחן ויצירת מרכזי דפוס

מאז ומעולם בתולדות הספר היהודי הספרים הראשונים בחשיבות להדפסה, כאשר יזמים חרוצים מקימים בתי דפוס, הם חומשים ומסכתות של התלמוד. אלה הספרים לשימוש במערכת החינוך היהודית המסורתית: חדרים, בתי מדרש ושיבות. לצד אלה נדפסים גם סידורי תפילה ומחזורים. אלה הספרים הנחוצים לעבודת הקודש, דהיינו, לתפילה בבית ובבתי הכנסת שם מקום פולחן של היהודי. מאחר שסחר הספרים הנדפסים היה מאז ראשית הדפוס היהודי בינלאומי על פי טיבו, תופעת קבע היא שנוצרים מרכזי הדפסת ספרים המשווקים את הספרים הנדפסים בהם לקהילות היהודיות ברחבי העולם היהודי. המרכזים הללו הם בעיר ונציה וקושטא במאה הט"ז. במאה הי"ז לצד ערים אלה תופסות מקום עיקרי פראג ואמשטרדם ובמאה הי"ח כובשת העיר אמשטרדם את שוק הספרים היהודי. במאה הי"ט עובר מרכז הדפוס היהודי לשלוש ערים במזרח אירופה: וילנה, לבוב וורשה. למן שנות העשרים למאה העשרים עבר מרכז הספר העברי והיהודי לארץ ישראל, עם התחזקות הישוב היהודי בה. לכן נמצא פעמים רבות שחומשים, גמרות וסידורי תפילה, שהם הספרים ההכרחיים לקיום מערכת החינוך והפולחן היהודי אינם נדפסים במקומות שיש בהם בתי דפוס יהודיים, אלא מיובאים לשם ממרכזי הדפוס היהודיים הגדולים שהוזכרו לעיל. ההסבר לכך הוא שהמדפיסים במרכזי הדפוס היהודיים נקטו בשיטות שיווק נמרצות שכללו הפצה במחירי היצף, דהיינו, מחירים נמוכים, של הספרים המבוקשים ביותר, כך שמדפיסי

23 ראו בהרחבה בפרק החמישי בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 73-94.

24 ראו במאמרי, 'מקום הדפוס בירושלים במאה הי"ט בתולדות הדפוס היהודי', קתדרה (בדפוס).

ספרים מקומיים לא יכלו להתמודד איתם.²⁵ מעבר מרכז הדפסת הספרים העבריים לארץ ישראל במאה העשרים – ספרי קודש וחול כאחד, מסמן את השינויים הגדולים שחלו בעם היהודי, עקב תהליכי האמנציפאציה של היהודים ברחבי העולם, אשר מיעטו את היזקקותם של היהודים היושבים בתפוצות לספרים בעברית כבעבר וזרזו תהליכי התאקלמות בשפות הארצות בהן הם יושבים. לעומת זאת התרחב והועצם השימוש בספרים עבריים בארץ ישראל, בה העברית היא השפה השלטת עבור שישה מיליוני יהודים, החיים בה היום. לשון אחרת הדפסת ספרי קודש וחול בעברית במדינת ישראל מסמנת את היות ארץ ישראל, בסוף המאה העשרים וראשית המאה העשרים ואחת, מרכז העולם התורני היהודי והמרכז הלאומי החילוני היהודי.

הדפסת ספרי מוסר והתקבלותם

כלל הוא בתולדות הדפסת והפצת ספרים יהודיים, שבמקום שני בחשיבות, אחרי הספרים ההכרחיים לקיום לימוד ופולחן, אותם הזכרתי, באו חיבורים שכבר התחבבו על קהל הקוראים בהעתקתם בכתבי יד. למן המאה ה"ז, הספרים החביבים הללו הם ספרי מוסר. בין אלה היו: 'חובות הלבבות' לבחיי אבן פקודה, שתורגם מערבית יהודית בידי יהודה אבן תיבון, אבי משפחת המתרגמים המפוארת ביותר בתולדותינו, 'מבחר הפנינים' לר' ידעיה הפניני, ובו פתגמי מוסר, או חיבור הנהגות קטן: 'אורחות חיים' מאת ר' אשר, הלמדן התלמודי הגדול, תלמידו של ר' מאיר מרוטמבורג, ואביו של ר' יעקב בעל ה'טורים'.

מחברים חשובים באותה עת, במאה ה"ז, ששמם נודע לתהילה ואשר הצליחו להביא לדפוס כתביהם בחייהם, כר' אפרים מלונטשיץ או המהר"ל ר' יהודה ליווא מפראג, לא זכו כי ספריהם יידפסו שנית דורות רבים. ר' ישראל אלנקווה שחיבר ספר מוסר גדול ומקיף כמעט שנשכח, אלמלא קיצורו בידי ר' יצחק אבוהב ב'מנורת המאור' שלו, וקיצור של קיצור בשם 'ספר מוסר' לר' יהודה כ"ץ, אשר הביאו מניחוחו לקהל הקוראים. גם בספר אנתולוגי מוסרי 'ראשית חכמה' לר' אליהו די וידאש הועתק בסופו חלק קטן מ'מנורת המאור' לאלנקווה, אבל עיקר גופו ונופו של החיבור חיכה מן המאה ה"ו, זמן חיבורו, עד למאה העשרים לההדרתו בארבעה כרכים גדולים בידי הימן גרשון ענעלאו.²⁶ ספרים אחרונים אלה מבשרים את עידן האנתולוגיות של ספרות מוסר קבלית, שאדון בה להלן.

אכן, טעמים ורגישויותיהם הספרותיים של קהל הקוראים מעניינים אותנו מאד בבואנו לבחון איזה ספרים הפיצו תורה ודעת, מדע ופולקלור, מנהג ומעשיות. או

25 ראו שם כיצד תולדות הדפוס העברי בארץ ישראל עד למאה העשרים ידגימו זאת.

26 ראו י' אלנקווה, מנורת המאור, מהד' ה"ג ענעלאו, ניו יורק תרפ"ט-תרצ"ב. על קיצורו בספרו של י' כ"ץ, ספר מוסר, קושטאנטינה רצ"ז, ראו מה שכתב א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 22, 94-95 (מס' 124).

בלשון אחרת, למי ולמה היו ספרים סוכנים, ולאיזה קהלי יעד כיוונו עצמם. עדויות של קוראים בזיכרונות או אוטוביוגרפיות יהודיות הם תופעה מאוחרת שעיקרה למן המאה הי"ט, אף כי גלויים מעניינים יש למן הספר שנשאר בכתב היד מן המאה הט"ז עד ימינו: 'חיי יהודה לר' יהודה אריה ממודינה',²⁷ או במאה הי"ז בזיכרונות גליקל מהאמל,²⁸ ובמאה הי"ח באוטוביוגרפיות של חיד"א,²⁹ יעב"ץ עמדין, שלמה מימון ופנחס קצנלבוין.³⁰

לימוד פילוסופיה ומדעים לעומת לימוד התלמוד

מסתבר שלמן מחציתה השנייה של המאה הט"ו ועד למחצית השנייה של המאה הי"ח נדחקו אבותינו, או דחקו עצמם, להתרכז בספרות לא מדעית. ירידת הלימוד השיטתי של פילוסופיה, רפואה ומדעים בין יהודים בכלל, מיוצגת עם בוא הדפוס במיעוט ודלות הספרים הנדפסים והמועתקים בכתבי יד. אחד ההסברים היפים לכך הוא עליית מוסדות הלימוד האוניברסיטאיים באירופה, והמעטת הלימוד בחניכות באופן פרטי, מוסדות בהם לא הייתה ברובם דריסת רגל ליהודי. כך, למשל, בולטת בשונוטה פדובה באיטליה, בעיקר, בהיותה בין הערים הבודדות שהתירו ליהודים בתקופה הנזכרת ללמוד בה רפואה. מן הצד האחר, הדפסות התלמוד בוונציה, באזל ושאלוניקי במאה הט"ז תרמו לעניין מחודש בחלק המשנה שבגמרא, ובעוד שעד בוא הדפוס נצטמצם לימוד משניות בפני עצמן, על פי עדות מצאי כתבי היד של משניות מועתקות בפני עצמן ומפורשות, קיבל זה עידוד מחודש ללימוד עצמאי כפי עדות הדפוס.³¹ עם זאת, עידן הפריחה של ביאורי הלכה וחזרה מאסיבית לביקורת הטקסט התלמודי עיקרה במאה הי"ח,³² אף כי נכתבו בתחום זה חיבורים חשובים כ'מלאכת שלמה' על

27 ראו י"א מודינה, חיי יהודה, מהד' ד' קארפי, תל-אביב 1985.

28 ראו גליקל – זיכרונות 1691-1719, ההדירה ותרגמה מיידית ח' טורניאנסקי, ירושלים תשס"ו, מפתח עניינים, ערכים: 'סיפורים', 'ספרים וחיבורים', עמ' 639-640.

29 בספרו של חיד"א, 'מעגל טוב' (לעיל, הערה 4), עמ' 54-65, יש עדות חשובה על כך שבתוניס בה בקר, ברבע האחרון למאה הי"ח, חסרים ספרים בביאורי הלכה וספרי שאלות ותשובות. יש גם עדות על חוסר הנחת שהיה לחכמי המקום מן הביקורת החריפה של חכם ספרדי יחיד שהעז לבקר את כתבי ר' יוסף קארו, בעל השולחן ערוך, בהלכה – הלא הוא ר' חזקיה די סילבה בעל ה'פרי חדש' על טור יורה דעה (אמשטרדם תנ"ב) ועל טור אורח חיים (אמשטרדם תס"ו); ראו 'מעגל טוב', עמ' 58-59. יש שם גם חומר חשוב לתולדות לימוד הקבלה בצפון אפריקה.

30 ראו על קריאת ספרים לפי עדויות עמדין ומימון ועל ספרייתו של ר' פנחס קצנלבוין בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 36-39, 65-72.

31 ראו י' זוסמן, 'כתבי יד ומסורות נוסח של המשנה', דברי הקונגרס העולמי השביעי למדעי היהדות, ירושלים תשמ"א, עמ' 215-250.

32 ראו מה שכתבתי על כך בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 48-51.

המשנה לר' שלמה עדני התימני בן המאה הט"ז ונדפסו קודם לכן כ"ים של שלמה' ו'חכמת שלמה' לר' שלמה לוריא בן זמנו הפולני. העובדה שר' שלמה עדני התימני ור' שלמה לוריא הפולני קרובים בדרך לימודם הביקורתית את הטקסטים התלמודיים, היא ראייה נוספת למה שטענתי לעיל, על תחושת ההשתייכות הלאומית המשותפת וההזדהות עם האומה ומסורותיה המלוות את חיי הלימוד והמעשה של היהודי בכל אתר ואתר, ולו גם בריחוק מקום. אין כאן פעולה של רוח הקודש הגורמת לר' שלמה עדני ולר' שלמה לוריא לאמץ גישה ביקורתית טקסטואלית דומה, אלא, יש ויש קשר ממשי בין קהילות ישראל וחכמיהן ותפוצה של תורות ומסורות בעל פה, בכתבי יד ובספרים נדפסים. הפצת אלה נעשתה דור אחר דור בידי סוחרים, מוכרי ספרים נודדים ומעל כולם שלוחים דרבנן לאיסוף כספים לארץ ישראל. שלוחים אלה כללו בתוכם הרבה תלמידי חכמים שעשו מסעותיהם אמצעי למכור ספריהם ולקרב מסורות שלמדו בארץ ישראל ובארצות נודיהם אלה לאלה.³³

התקבלותם של ספרים בעברית וביידיש

תולדות התקבלות הספרים היהודיים וקליטתם אצל ציבור הקוראים, הוא אחד הנושאים המהפשיים להם מחבר. לימוד התקבלותם של ספרים בדת הלכה כדת היהודית, מחייב בחינה של תרגומן של אמונות ודעות שהופצו בהם לריטואל ולטקס הנהגים בימי חול ומועד. זאת עלינו לקבוע מאחר שהמנהגים מעצבים את תודעת היהודי דרך הפולחן הדתי, דהיינו באמצעות הריטואלים שהוא מקיים. לאחרונה הולך וגובר העניין בנושא זה ויצוינו כאן שני ספרים חשובים. הספר הראשון הוא ספרו של משה חלמיש, אשר חשף באופן מלא את השפעת הפצת הספרות הקבלית והתקבלותה על מנהגי השבת של קהילות ישראל.³⁴ הספר השני הוא ספרו של בועז הוס על התקבלות ספר הזוהר.³⁵ ספר הזוהר הוא הספר הקלאסי של הקבלה הספרדית ושל הקבלה בכלל, לכן יש חשיבות רבה לבחינת תולדות הפצתו והתקבלותו בכתבי יד ובדפוס, כמו שחשובה בחינת הפצת המנהגים המיוסדים על הכתוב בו והשתרשותם בחיי היהודים.

כשבדקים את תולדות הפצת והתקבלות הספרות הפופולארית בעברית וביידיש –

33 על כך כתב בהרחבה א' יערי בספרו, שלוחי ארץ ישראל (לעיל, הערה 6). יצוין כי יערי טעה כשכתב בעמ' 78, שחיד"א לא ניסה למכור ספריו במסעותיו כשלוח דרבנן, אם כי אחר כך תקן דבריו, בעמ' 574 בספרו, ללא ציון מראה מקום ל'מעגל טוב'. חיד"א מעיד ב'מעגל טוב', עמ' 60, כי ניסה למכור את ספרו 'ברכי יוסף' בהלכה, שנדפס בליוורנו תקל"ד, ואת החלק הראשון של ספרו 'שם הגדולים', שנדפס אף הוא שם באותה השנה. חיד"א מספר לקוראיו עוד, ב'מעגל טוב', עמ' 59-60, שלקח לראשית מסעו, שהחל במצרים, למכירה, שישים עותקים של ספרו 'שער יוסף' שנדפס בליוורנו תקי"ז.

34 ראו מ' חלמיש, הנהגות קבליות בשבת, ירושלים תשס"ו.

35 ראו ב' הוס, קבלת הזוהר: פרקים בתולדות היווצרות ספרות הזוהר והתקבלותה, ירושלים (בדפוס). אני מודה לד"ר הוס שנתן לי לקרוא את כתב היד של הספר.

שפת הדיבור הרווחת ביותר במרכז הגדול היהודי באירופה לעומת הפצת ספרות בלשונות המדוברות באירופה ובלטינית – נמצא, כי באירופה, הרפורמציה והפרוטסטנטיות גרמו לשימוש גובר בדפוס בלשונות הדיבור במקום בלטינית, כבר מסוף המאה ה־17. ואולם הניסיונות לכתוב ספרות חול בדיונית רחבת היקף זכו לשיאן הראשון באירופה הנוצרית, רק מסוף המאה ה־17 ואילך. אז נכתבו בלשונות המדוברות רומנים ובדיות ספרותיות, תחילה בצרפת ואחר כך באנגליה. רומנים אלה הסתייעו בהתקבלות וקליטה מהירה אצל קהל הקוראים, בשימוש בתבניות ספרותיות המוכרות מספרות הקודש. זאת עשו באמצעות עיבוד סוגות של ספרות יִרְאִים שנכתבה כשחבי קדושים, או כאיגרות.

אצלנו בעם ישראל ספרות עממית בשפה המדוברת, בידיש, מתחילה להופיע בדפוס, אמנם בסוף המאה ה־17 רווחים בה ספרי מוסר ובהם מעשיות וסיפורי לקח, ספרי מנהגים וביאורים למקרא. לספרות יידיש נוספו בסוף המאה ה־17, ספרוני מעשיות קצרות ועיבודים מן הספרות החיצונית, סיפורי אבירי השולחן העגול ורובינזון קרוזו, מלווים בסיפורי עם וסיפורים על גיבורים היסטוריים יהודים.³⁶ אבל לעומת זאת, בדיה ספרותית של ממש וספרות חול בפרוזה, כבאירופה הנוצרית, מופיעה בידיש רק במחצית השנייה למאה ה־18, ובעיקר בסופה.

צרתה של ספרות יידיש היא, שלמן ההתעוררות הלאומית בסוף המאה ה־18 אחזו בה בעיקר הדוגלים בחיוב הגולה, ובהם בולטים אנשי השמאל, והבונדיסטים בראשם. אלה התעניינו בספרות יידיש החדשה, בת שנות השמונים למאה ה־18 ואילך, שספרות חול עיקר בה. על כן, נותרו מעט מאד חוקרים ואוהבים לספרות יידיש הרבנית ולתיאור תרומתה לקהל קוראיה, נשים וגברים כאחד.

ומה בדבר אחותה צרתה העברית? זאת זכתה משך ימי הביניים לשירי חול המשתמשים בלשון הקודש, אבל בדיות ספרותיות, נופְלוֹת ורומאנים בעברית, נוצרו בידי משכילים עבריים במאה ה־18 ועיקר פרסומם החל משנות השישים למאה. ראש וראשון בין מחברי הרומאנים היה אברהם מאפו מחבר 'אהבת ציון' ו'אשמת שומרון' הכתובים מעיקרם במליצה מקראית; ספרים אותם העניקו עדיין לבני דורי כמתנה לבר־מצווה.

36 עד כה לא תואר בהרחבה סיפורה של ספרות יידיש על פי מצאי הדפוס. רוב ספרי יידיש הנדפסים במאה ה־17 מקורם בצפון איטליה בעיר ונציה, בה הייתה קהילה אשכנזית, שעם תהליכי אקולטוראציה מהירה לחברה היהודית האיטלקית, עדיין צרכה ספרים בידיש, ומצאה בהדפסתם, בעיקר ליצוא לפולין ואשכנז, מקור פרנסה חשוב. במאה ה־18 תחילה תפס הדפוס היהודי בפראג את מקומה של ונציה, כמקום הדפוס העיקרי להדפסת ספרי יידיש, ולמן הרבע האחרון למאה התחרו בו דפוסי אמשטרדם, שכבשו לחלוטין את שוק הספרים במאה ה־18. לדעתי אין זה מקרה שבפראג, שהייתה במחצית המאה ה־17 למרכז הדפסת ספרות פופולארית בידיש, בה גם היה אז מרכז הדפסת ספרות התיקונים הפופולארית הלוריאנית.

הספרות הפופולארית עד לעת החדשה וסוגותיה הנפוצות

הספרות הפופולארית בעברית עד לעת החדשה, היא ספרות המוסר, אשר סיפקה ליהודי מנהגים נחוצים, דהיינו, הייתה סניף לספרות ההלכתית וכלי לסיוע לה בשימור מצוות מעשיות. בתוך אלה הביאה ספרות המוסר שבחי גיבורים וסיפורי לקח המנומרים בפתגמי חכמה. הסיפורים, על פי רוב, היו עיבודים של מעשי חז"ל וחכמי ימי הביניים, ולעתים רחוקות מעשים לדוגמא וללקח מבני הזמן (מאות ט"ז-י"ח). בתוך המסורת הדרשנית במאה הי"ח בולט בפופולאריות שלו המגיד מדובנא, ר' יעקב קרנץ, שלשם המחשת לקח מוסרי חיבר בדרשותיו סיפורים קצרים ואלה אוגדו בעיבוד מודרני פעם בידי אליעזר שטינמן ופעם בידי מרדכי ליפסון במאה העשרים.³⁷ עם זאת, אם יש לסיפוריו ביקוש, הרי זה בחברה החרדית בה אוסף סיפוריו: 'משלי יעקב', חוזר ונדפס, בלבושים שונים, פעם אחר פעם.³⁸

בספרות המוסר בולטת בכתבי יד ובדפוס הסוגה של פירושים על פרקי אבות, חיבור תנאי הממשיך את מסורת ספרות החכמה המקראית (שבמשלי ובקהלת), ושבררך מקורית אסף אל חיקו המלצות ועצות מוסר מלאות בחכמת חיים. מאז הפכה למן המאה הי"א הקריאה במסכת בציבור, מנהג רווח בין פסח לעצרת, דהיינו, שבועות,³⁹ החלו לדרוש בה בבתי כנסיות ולכתוב פירושים על גבי פירושים. אלה, על פי רוב, מדייקים בלשון חכמים כדי למצות ממנה לקח לדורות. כך, למשל, נציין את המסורת החסידית על: 'יהא ממון חברך חביב עליך כשלך והתקן עצמך ללמוד תורה כי אינה ירושה לך' (אבות ב, יז), האומרת כי כל עוד הממון שמצליח להרוויח חברך אינו חביב עליך כאילו אתה הרווחת אותו, דהיינו, אתה אחוז קנאה, אינך מוכן ללימוד תורה. ואולם, כאשר הגעת נפשית לחבב הצלחת חברך, יכול אתה להכין עצמך ללימוד תורה.⁴⁰ או כיוצא בכך, דיוקו של הפרשן המופלא תלמיד האר"י, ר' שמואל אוזידא, ראש הישיבה בעין זיתים במאה הט"ז, על מאמרו של ר' עקיבא בן מהללאל: 'דע מאין באת ולאן אתה הולך' (אבות ג, א) בספרו 'מדרש שמואל' על המסכת, כי לא על חנינם נכתב 'הולך' לשון הווה, כי כל רגע ורגע שעובר הוא בחינת חלק ממותו של אדם, שכן לא

37 ראו א' שטינמן, כתבי המגיד מדובנא, תל-אביב תשי"ב-תשי"ג; מ' ליפסון, אמשול לך משל: משלי המגיד מדובנא, תל-אביב 1956. עוד על המגיד מדובנא ראו י' גנוז, 'דברי המגיד מדובנא בין משל לסיפורי עם', ידע עם ל-לא (2005), עמ' 48-60. עוד ראו על ספרות הדרוש בכלל ועל משלי המגיד מדובנא בפרט, במאמרי, 'ספרות הדרוש היהודית - בין מסורת שבכתב למסורת שבעל פה', קבלה 15 (בדפוס).

38 ראו, למשל, צ"א וח' טיקוצ'ינסקי, משלי המגיד מדובנא השלם, א-ג, ירושלים תשמ"ג.

39 ראו ש' שרביט, 'מנהג הקריאה של אבות בשבת ותולדות הברייתות שנספחו לה בעקבותיו', בראילון יג (תשל"ו), עמ' 169-187.

40 ראו א' סורסקי, ממעינות הנצח - מחרוזת פנינים על פרקי אבות, ישראל [חמ"ד] 1979, עמ' קכ-קכא.

יחזור.⁴¹ ומכאן לקח לנו לחשב ולחשוב היטב מעשינו. עיתים פתגמים ובהם מוסר השכל לא נפוצו רק בקבצי אַמְרוֹת טובות. כך אותו לקח שְׁלֵמֶדְנֹו ר' שמואל אוזידא, מצוי היה בכתובת נפוצה על קירות בתי כנסת בפולין בסוף המאה הי"ז. פתגם זה נקבע לראשונה במאה הי"ח, ב'ספר החיים' לר' שמעון פרנקפורט, אביו של ר' משה פרנקפורט אותו הזכרנו, והוא הספר האשכנזי החשוב ביותר על המנהגים הקשורים במוות. שם נכתב: 'אדם דואג באבוד דְמִיו ואינו דואג בְּאָבוֹד יְמִיו, דְמִיו אינם עוזרים, יְמִיו אינם חוזרים'.⁴²

ספרות המוסר הקבלית סייעה להפצת שבחי מיסטיקאינו, מנהגיהם ואמונות ודעות שלהם ובתוכה מקום נכבד ל'ראשית חכמה' לר' אליהו די וידאש, תלמידו של ר' משה קורדובירו, איש צפת במאה הט"ז, ספר שקוּצָר בידי מחברו בשם 'תוצאות חיים' וגם בלבוש זה זכה לביקוש.⁴³ אחריו בא 'שני לוחות הברית' לר' ישעיה הורביץ במאה הי"ז, שיותר נודעו ברבים קיצוריו בעברית בשם 'קיצור של"ה' וביידיש בשם 'עץ חיים' בידי יחיאל מיכל עפשטיין (שרק יש שיתוף שם בינו לבין בעל 'ערוך השולחן').⁴⁴ על שני גיבורי תרבות אלה עולה חיבורו של אליהו הכהן האתמרי איש איזמיר במאה הי"ח, שחיבורו האנתולוגי 'שבט מוסר' זכה לעשרות מהדורות בעברית ומהדורות דו-לשוניות בעברית וביידיש כאחת, אף כי מחברו נחשד כשבתאי, כפי שהוכיח גרשם שלום.⁴⁵ אלה אנתולוגיות של ספרות מוסר קבלית, שהמשיכו את טיפוס האנתולוגיות הקודם להם כשתי המהדורות השונות של 'מנורת המאור' ו'ספר מוסר' שהוזכרו לעיל. כל אלה שימשו לדרשנים מקצועיים, בעלי משרות קבע בקהילות ישראל ולדרשנים לעת מצוא מקור לא אכזב לשאוב ממנו חומרים לדרשות בעל פה ובכתב, כיוון שסודרו על פי נושאים.

תרגום ספרים

אי אפשר שלא להזכיר את מידת ההיפתחות לתרבויות אחרות באמצעות תרגומים. תקופת כתבי היד הותירה בידינו בעיקר כתבי יד מן המאה הי"ג ואילך, אך אלה מעידים כי גם קודם לכן, בין המאות הי"ה-ה"ב, רבה התעניינות חכמינו שתחת שלטון האסלאם בהרקת נכסי חכמה ומדע לעברית ולימוד בהם, ולעתים כתבי היד היחידים

-
- 41 ראו ש' אוזידא, מדרש שמואל, ווארשא תרל"ו, מו ע"א, למעלה.
- 42 ראו ש' פרנקפורט, ספר החיים, הנובר תרכ"ד, אמשטרדם תס"ג, י ע"א. עוד ראו בעבודת הדוקטור של א' בר לבב, 'תפיסת המות בספר החיים לרבי שמעון פרנקפורט', האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ז, עמ' 278 והערה 122 שם.
- 43 ראו מ' פכטר, 'ספר ראשית חכמה וקיצוריו', קרית ספר מז (תשל"ב), עמ' 686-710.
- 44 ראו על כך בספרי, ספרות ההנהגות – תולדותיה ומקומה בחיי חסידיו של הבעש"ט, ירושלים תש"ן, עמ' 56-59.
- 45 ראו ג' שלום, 'ר' אליהו הכהן האתמרי והשבתאות', ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לאלכסנדר מארכס, החלק העברי, ניו יורק תש"י, עמ' תנא-תע.

של חיבורי נוכרים שרדו רק בתרגומם העברי. רצה הגורל, וחכמי ישראל בספרד כתבו בין המאות הי'–הי"ב חיבוריהם בערבית יהודית, וכך הקדימו רבים מבני אירופה בשימוש בשפה המדוברת להעברת נכסי תרבות. נתקנאו בהם חכמינו באשכנז וביקשו שיתרגמום לעברית משום שלא שלטו בערבית. למפעל אדירים זה תרמה תרומה אדירה משפחת התיבונים החל באביה, יהודה אבן תיבון, מתרגם: 'הנבחר באמונות ודעות' לרס"ג ו'חובות הלכות' לבחיי אבן פקודה, והמשך בבנו ר' שמואל מתרגם ה'מורה נבוכים' לרמב"ם ומחבר בפני עצמו של 'מאמר יקוו המים'. אבל פעולת התרגומים מספרותנו בערבית-יהודית ומספרות האומות דעכה ועם בוא הדפוס, תקופה ארוכה אין בידינו כמעט תרגומים עד למאה הי"ח, להוציא 'גורן נכון' שנדפס באיטליה בריווא דטרינטו במאה הט"ז (בשנת שכ"ב), ובו תרגום של 'מוסרי הפילוסופים', שנדפס יחד עם תרגום לעברית מן הערבית-היהודית של 'תיקון מידות הנפש' מאת שלמה אבן גבירול. על 'מוסרי הפילוסופים' יש להוסיף את 'אגרת מוסר' המיוחסת לאריסטו שנדפסה אף היא שם שנתיים קודם לכן. התרגומים רווחים במאה הי"ח, בעיקר בספרות עממית בידיש, שיסודם בעיקר בספרות עממית גרמנית ולמן שנות השלושים למאה הי"ט בגרמנית, תרגומים שהתגייסו להם לודוויג פיליפסון וחבריו.⁴⁶ משנות השבעים למאה הי"ט בולטת ההדפסה בעברית במזרח אירופה והיא פרי עבודתם התרבותית של משכילים יהודים שרצו להביא מדע ודעת באופן עממי וסיפורי היסטוריים של גיבורי ישראל לעם ישראל, ובכך שלא מדעת תרמו תרומה מכרעת להתעוררות הלאומית היהודית. מבין אלה אני ובני דורי זכינו לקבל כמתנה את העיבוד המקוצר של 'זכרונות לבית דוד' מעשה ידי זלמן אריאל ואשר ברש.⁴⁷ כמוכן לא ידענו שמקור ספר זה בחמישה כרכים של סיפורים היסטוריים בגרמנית על גיבורי עמנו שכתב בשנות החמישים למאה הי"ט הרמן רקנדורף, שהיה מזרחן והמתרגם הראשון של הקוראן לעברית. את החיבור ניסה לתרגם ולהפיץ חוברות חוברות אברהם קפלן בוורשה בשנות השישים למאה, אבל נכשל כאשר ניסה לגייס מנויים ושותף – שברה עם כספו. רק בשנות התשעים הצליחה הוצאת אחיאסף בוורשה להפיץ עיבוד רחב בחמישה חלקים מאת אברהם שלום פרידברג, ממנו קצרו את ספרם אריאל וברש.⁴⁸

הרפובליקה הספרותית ושמירת זכויות היוצרים

אינני יכול במסגרת המאמר לתת את הדעת לכל סוכני הספר שמבלעדיהם לא היו

46 ראו ג' קרסל, 'פרק לתולדות תרבות ישראל במערב' (לתולדות הליטעראטורפערין), בספרו: סתרי ספר וסופר, תל-אביב תשל"ה, עמ' 25-34. עוד על פיליפסון ראו י' צינברג, תולדות ספרות ישראל, ו, תל-אביב 1960, עמ' 117-122, ובהשלמות שהוסיף מ' פייקאז' שם, עמ' 350-351.

47 ראו א"ש פרידברג, זכרונות לבית דוד, תל-אביב 1966. לספר היו עוד עיבודים כעיבודו של א' שטינמן, זכרונות לבית דוד, תל-אביב תרצ"ח-ת"ש.

48 ראו בספרי, ספר סופר וסיפור (לעיל, הערה 17), עמ' 39, 125 והערות 114-115 שם.

בידינו ספרים, או לשון אחרת, קשה לתאר בה את כל השותפים ל'רפובליקה הספרותית', ככינוי הנאה שניתן להם בראשית ביקורת הספרות בצרפת בסוף המאה הי"ז.⁴⁹ הזכרת את המדפיסים, המעתיקים והמתרגמים. על אלה יש להוסיף מביאים לבית הדפוס, שהיו תלמידי חכמים שבחרו כתבי יד וההדירו ספרים ולא רק הגיהום משגיאות. רבים ממעתיקי כתבי היד כמקצוע המירו מקצועם והפכו למביאים לבית הדפוס עם בוא הדפוס לעולם.⁵⁰

ליהודים שלא יצרו אוניברסיטאות כבפריס, בולוניה, או אוקספורד וקיימברידג', לא היו מרכזי העתקת כתבי יד לסטודנטים שהפכו למרכזי דפוס.⁵¹ העתקת כתבי יד בידי יהודים, עבור יהודים, הייתה מעיקרה עניין מסחרי פרטי. עם זאת, בוא הדפוס הביא להסבה מקצועית לרבים מן המעתיקים. משבא הדפוס לעולם גרם חששה של הכנסיה ברומא מחתרנות נגד מוסדות הדת, לדרישה שספרים יידפסו רק לאחר שנבדקו בידי צנזור מוסמך שמתעמו נדפסה חותמת הרשאה להדפיס בפתח הספרים.⁵² מכאן נולדו גם ההסכמות של רבני ישראל לספרים. כתבי ההסכמות בפתח ספרים נדפסים היו אף הם לסוכני תרבות המסייעים בשמירת זכויות היוצרים,⁵³ ובמקרה של ר' יוסף שאול הלוי נתנון, רבה של לבוב במחצית השנייה למאה הי"ט, אף מתקני ומשפרי מאות ספרים, שלכן זכה לתואר: 'שר המסכים'.⁵⁴ דוגמא למה שאוהבים לכנות היום כ'חסי הון ושלטון', ניתן להראות במקרה של יוזמתו של המדפיס אורי פייבוש הלוי, איש אמשטרדם ולעת זיקנה מייסד הדפוס העברי בזאלקווא שבמזרח אירופה. הוא החל עבודתו כעובד דפוס בבית הדפוס של יוסף עטיאש, שהיה בית הדפוס העברי הגדול

-
- 49 ראו מה שכתבתי על כך בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 144 והערה 8 שם.
- 50 ראו בהרחבה במאמרי, 'לדמותו של המביא לדפוס היהודי בשלהי ימי הביניים', איגרת האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים 11 (תשנ"ד), עמ' 7-11. עוד ראו בספרי, ספר סופר וסיפור (לעיל, הערה 17), עמ' 47-67.
- 51 ראו מ' בית-אריה, 'האם היו ספריות "ציבוריות" יהודיות בימי הביניים? הצביון האינדיבידואלי של הפקת הספר העברי וצריכתו', ציון סה (תש"ס), עמ' 441-451. עוד ראו מ' ריגלר, 'הקולופון בכתבי היד העבריים בימי הביניים כמקור היסטורי', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.
- 52 ראו עכשיו בהרחבה בספרו של א' רז'קרקוצקין, הצנזור, העורך והטקסט: הצנזורה הקתולית והדפוס העברי במאה השש עשרה, ירושלים תשס"ה. עוד ראו על הצנזורה ברוסיה ובפולין במאה הי"ט מה שכתבתי בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 135-140, ושם ביבליוגרפיה נוספת.
- 53 ראו בספרו של נ' רקובר, זכות היוצרים במשפט העברי, ירושלים תשנ"א, שם במקומות רבים אסף חומר חשוב לתולדות התפתחות ההלכה בדיני הסגת גבול על פי ההסכמות שניתנו לספרים.
- 54 ראו על אודות הסכמותיו בספרי, הספר כסוכן תרבות (לעיל, הערה 9), עמ' 120-121. עוד על הסכמותיו ראו לאחרונה אצל ח' גרטנר, 'רבנות ודיינות בגליציה במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה טיפולוגיה של הנהגה מסורתית במשבר', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשס"ד, עמ' 52-57.

ביותר באמשטרדם במחצית השנייה למאה הי"ז. כשפרש מעבודתו כשכיר ופתח בית דפוס עצמאי, ניסה, בסוף שנות השישים למאה הי"ז, לקדם הדפסת תרגום חדש למקרא, מעשה ידי יקותיאל בליץ. לשם הבטחת זכויותיו, השיג הסכמה מועד ארבע ארצות. עובד בבית דפוסו בשם יוסף ויצנהויוזן גנב ממנו את החומרים להדפסת הספר ועבר איתם לעבוד בבית דפוסו של יוסף עטיאש. יוסף עטיאש פנה לועד ארבע ארצות ואנשי הועד נתנו לו גם כן הסכמה על זכויות היוצרים על מהדורת ויצנהויוזן שהדפיס, שהייתה כאמור מהדורתו של בליץ.⁵⁵

הקדמות לספרים כמקור היסטורי

לפני שנים אחדות אמר לי ידידי, משה פיירשטיין, שקרא בהערת שוליים שפרסם אחד מחוקרי יידיש החשובים: יעקב מייטליס, כי אברהם יערי אמר לו, למיטליס, שהוא הכין לפרסום חומר היסטורי וביוגראפי המצוי בהקדמות לספרים עבריים שנדפסו. חיפשתי בארכיון יערי שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים וגם שאלתי את אלמנתו חוה יערי ובתה צילה, ולא הסתייעתי. אכן ההקדמות לספרים הנדפסים יש בהן חומר רב ערך לתולדותיהם של יחידים וקהילות בישראל. הקדמות אלה לא נאגרו, לא מוינו עד כה באופן מסודר ולכן גם לא נידונו בידי חוקרי תולדות עמנו ותרבותו. אדגים זאת מן ההקדמה שכתב נכדו של הרב שלמה וזאן (אוזן) מתוניס לספרו של סבו 'יריעות שלמה', תוניס תרנ"א. יש מן ההקדמה ידיעה חשובה על תאריכי לידתו ומותו. אבל חשוב מכך, יש בה סיפור מרגש ומזעזע על השאת קטינה בת 12 שנה לרב שלמה וזאן הקשיש בן ה-85. אין לנו לצערנו הרבה מידע על נשואי בוסר של קטינים וקטינות בקהילות ישראל במזרח ובמערב. שאול שטמפפר שכתב על נושא זה, הסיק כי נשואי בוסר התקיימו בקרב שכבת האוכלוסיה של מלומדים ואמידים. למסקנה זאת הוא הגיע כיוון שההמון, חסר האמצעים הכספיים, לא יכול היה להרשות לעצמו לפרנס בני זוג קטינים – בת מצווה ובן מצווה – עד שיוכלו לפרנס את עצמם. אבל חשוב לציין כי שטמפפר לא דן במאמרו כלל בהשאת קטינות לזקנים בעלי מומן בכלל ולתלמידי חכמים בפרט.⁵⁶

55 ראו פנקס ועד ארבע ארצות – ליקוטי תקנות, כתבים ורשימות, מהד' י' היילפרין (מהדורה שנייה מתוקנת ומורחבת בידי י' ברטל), א, ירושלים תש"ן, עמ' 120-121 [ס' רפט], 157-160 [ס' ש-שסב]. עוד ראו M. Aptrot, "In golkhes they do not say so, but the taytsh is as it stands there": Notes on the Amsterdam Yiddish Bible Translation by Blitz 'and Wizenhausen', *Studia Rosenthaliana* 27 (1993), pp. 136-158. כמו כן ראו צ' גרץ, דברי ימי ישראל, מהד' ש"פ רבינוביץ, ורשה 1899, חלק שביעי, עמ' 375-385, 442-446; ח"ד פרידברג, הדפוס העברי באירופה, אנטוורפן 1937, עמ' 24, 28-31; הג"ל, תולדות הדפוס העברי בפולניה, תל-אביב 1950, עמ' 62-65; L. Fuks and R. G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew Typography in the Northern Netherland: 1585-1815*, Leiden 1987, pp. 233-286.

56 ראו ש' שטמפפר, 'המשמעות החברתית של נישואי בוסר במזרח אירופה במאה הי"ט', ע'

לדברי נכדו של הרב שלמה וזאן, עת היה הרב בן 85 שנה, אבד בנו בן ה־58 את כל בניו הזכרים, ואשתו כבר היגיעה לגיל הבלות ולא יכלה ללדת לו עוד ילדים. הבן פנה לאביו הרב הישיש והאלמן ובקשו להתחתן ולנסות ולהוליד בן זכר, כדי להשאיר שם ושארית למשפחת וזאן. האב השיב לו שעל שום מעמדו, ישא רק בתולה ועמד על כך שתהיה בת 12, דהיינו, בת מצווה, אשר תסכים מרצונה החופשי להינשא לו. נמצאה ילדה שהסכימה לכך ומנישואים אלה הולידו הרב וזוגתו ארבע ילדים, שני בנים ושתי בנות. מבין שני הבנים הבכור נפטר כבן 7 או 8 שנים.

יצוין כי בפתח אחד משני העותקים של הדפוס הראשון של הספר 'יריעות שלמה', שנזכר לעיל, המצוי באוסף גרשם שלום שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים,⁵⁷ רשם שלום בטעות כי שנות חייו של הרב שלמה אוזן היו בין תפ"ז לתקע"ב. שלום לא שם לב כי נכדו של הרב העיד בהקדמתו, כי סבו נשא לאשה את הקטינה בהיותו בן 85, ובהיות בנו בכורו ממנה בן 7 או 8 נפטר הילד. הנכד הוסיף כי מן השמים סייעו לסבו הרב שלמה וזאן ונולד לו לאחר פטירת בנו בכורו בן נוסף. הרב נפטר כאשר הבן השני, הוא אביו של הנכד הכותב, היה בן שנה וחצי. פטירת הרב הייתה לדברי הנכד בשנת תקע"ב. לכן קל לחשב שהרב שלמה וזאן חי כ־95 שנה, ולכן שנת הולדתו הייתה שנת תע"ח.

אספני ספרים

הזכרנו את מוכרי הספרים, אבל לא הזכרנו את האספנים, שסקירה ראשונית של החשובים שבהם לדורותיהם מצויה בכתביו של אלכסנדר מארכס.⁵⁸ יצירת ספריה פרטית ודרך ארגונה מתוארות בצורה מפורטת כבר בצוואתו של ר' יהודה אבן תיבון, לבנו שמואל, מגדולי המתרגמים משפחת התיבונים שנזכרה לעיל.⁵⁹ יש לנו גם ידיעות על ארגון הספריה הפרטית היהודית באיטליה.⁶⁰ בזכותם של האספנים לפעמים נודעו לנו חיבורים שלא שרדו בשום מקום אחר. אלה תרמו רבות לראייתנו הכוללת את עולם הספר. לדוגמא אזכיר את אוסף ר' דוד אופנהיים בן המאה הי"ח, ששימש בסיס לאוסף העברי בספריית הבודליאנה באוקספורד.⁶¹ אוסף זה עושרו העצום תומצת

מנדלסון וח' שמרוק (עורכים), קובץ מחקרים על יהודי פולין – ספר לזכרו של פאול גליקסון, ירושלים תשמ"ז, עמ' 65-77.

57 ראו אוסף שלום, R. 1979.

58 ראו A. Marx, *Studies in Jewish History and Booklore*, New York 1944, pp. 199-237.

59 ראו י' אברהמס, צוואות גאוני ישראל, פילאדלפיה תרפ"ז, א, עמ' 80-82. שם, עמ' 57-58, על יחסו של ר' שמואל אבן תיבון לספרים.

60 ראו ש"צ ברוכסון-ארכיב, 'הדגם של ספריות יהודי איטליה בשלהי הרנסנס', מידע וספרנות 20 (1993), עמ' 3-6.

61 ראו ד' אופנהיים, קהלת דוד, המבורג תקפ"ו. עוד ראו בספרו של מארכס (לעיל, הערה 58),

לתיאור בלטינית, כרוח הדור, בקטלוג המופלא שכתב למען ספריית הבודליאנה, גדול הביבליוגרפים העבריים, משה שטיינשניידר, שהיה למדן אדיר. לטעמי תאר ג' שלום, שלא בצדק, את שטיינשניידר, כמי שרצה להכין קבורה נאה לתרבות היהודית תוך הנצחתה.⁶² שלום עצמו העביר את אוסף ספריו, שהוא האוסף הגדול בעולם של אדם פרטי, כ-40,000 חיבורים, שרובם ככולם עניינם מיסטיקה, לבית הספרים הלאומי, ובו הקימו להם אגף מיוחד הפתוח לציבור החוקרים. אוסף פרטי אחר חשוב ביותר הוא אוספו של זלמן שוקן, שיסודו בגרמניה ואשר הועבר ארצה לירושלים. זלמן שוקן גם יסד הוצאת ספרים הקיימת עד היום.⁶³ אוספי הספרים של האספנים היהודיים היו בעת החדשה לבסיס יצירתן והתרחבותן של הספריות הציבוריות, כפי שנראה להלן.

מעצבי האות העברית בדפוס והאיורים לספרים

ראויים להיזכר גם מעצבי האות העברית שרבו גויים בתוכם, וראש וראשון ייזכר גיוס ל'י ב'י הצרפתי, בן המאה הט"ז, שהתמנה לחותך אותיות מלכותי בפריס ונדד בערים שונות באירופה בהן הציג שרותיו, וגם הגיעו אליו דורשי עיצוב אות עברית יפה.⁶⁴ אבל לדאבוננו, אין בידינו מספיק פרטים על הגיבורים עלומי השם שעיצבו את האותיות העבריות בספרים. ספרות התחייה העברית החל מסוף המאה הי"ט הביאה בכנפיה יזמי עיצוב מחודש של האותיות העבריות בדפוס. לדאבוננו לא נכתבה עד כה היסטוריה מקיפה של עיצוב האות העברית בדפוס.⁶⁵ כניסת האיורים לספרים בעברית וביידיש, רבו בה השימושים בלוחות וחיתוכי עץ משומשים, ולעתים שבורים מדפוסים גויים ובהם סצנות וטיפוסים ימי ביניים שאין בהם צד יהדות כלל. השימוש באיורים היה גם כלי להמחשת מנהגים יהודיים וחינוך לסיגולם אצל הקוראים כפי שהראה חנא שמרוק.⁶⁶

עמ' 238-255.

- 62 ראו ג' שלום, 'מתוך הרהורים על חכמת ישראל', הנ"ל, דברים בגו, בעריכת א' שפירא, תל-אביב תשל"ו, עמ' 385-403. אולם ראו עכשיו C. H. Manekin, 'Steinschneider's "Decend Burial" - A Reappraisal', in: H. Kreisel ed., *Study and Knowledge in Jewish Thought*, Beer-Sheva 2006, pp. 239-252. על שטיינשניידר ראו מה שכתב תלמידו: A. Marx, *Essays in Jewish Biography*, Philadelphia 1947, pp. 112-184.
- 63 ראו ז' שפר, 'תולדות אוסף הספרים של זלמן שוקן (1877-1959) תוך שימת דגש על התפתחות אוסף הספרים העבריים', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ה.
- 64 על מעורבות משפחת לי בי בתעשיית יצור הנייר ועל תרומת בנה גיוס להתפתחות הטיפוגראפיה ראו בספרם של פברה ומרטין: L. Fevre and H. J. Martin, *The Coming of the Book*, London 1986, pp. 39-41. עוד ראו מה שהבאתי על אודות פעלו במאמרי, 'הדפוס כאמצעי קשר' (לעיל, הערה 7), עמ' 8-9.
- 65 ראו את הפרק על הטיפוגרפיה העברית, שהוסיף צ' נרקיס לספרו של א"ד שטייבנר, ספר הדפוס, ירושלים 1992, עמ' 51-82.
- 66 ראו ח' שמרוק, האיורים לספרות יידיש במאות הט"ז-ה"ז, ירושלים תשמ"ו.

שמות ספרים

נושא אחר מרתק הוא שמות הספרים העבריים, שכידוע בראשית הדפוס כבמסורות כתבי היד, לא היו בנמצא, כיוון ששערי ספרים ובהם שמות הופיעו יותר מאוחר; על כך כתב שני כרכים נפלאים מנחם מנדל זלאטקין, שלמד עם ביאליק בישיבה בוולוז'ין.⁶⁷ חיבורו של זלאטקין הופיע בשם: 'שמות הספרים העבריים'.⁶⁸ בחיבורו הראה זלאטקין, כי כדרך יהודים פעמים הרבה אין כל קשר בין שם הספר לתוכנו, במיוחד כשהספר עסק בנושאים רגישים. כך קשה היה להציע ספרים לכל דורש על ענייני שחיטה, שהרי עצם עניינה הרג מכוון ואלומות כנגד בעלי חיים, שדעתם ורגישותם של בני ישראל הידועים כרחמנים בני רחמנים, חייבה התחשבות במתן שמות להם. לכן אלכסנדר שור קרא לספרו בנושא זה 'שמלה חדשה', וכשבא אליעזר דיכטר לפרשו, קרא לפירושו 'פעמון זהב'. אין פלא שנמצא אפילו מחבר, דוד הכהן, שכונס הלכות שחיטה ושיר בעניינה בספר בשם 'קול דודי'.⁶⁹

ספרנים וספריות ציבוריות

אחרונים חביבים אני מגיע לספריות הציבוריות ולספרנים היהודים בעת החדשה. ספרנים וביבליוגרפים יהודים יכולים להיאחז בגאון הגאונים שטיינשניידר שנזכר לעיל. בעמנו כבאומות העולם פעמים הרבה, הספרנים, למן הופעתם במחצית השנייה למאה ה"ט, הם למדנים גדולים הבקיאיים בתכני ספרים, וביבליוגרפים היוצרים מסד למיון וארגון הידע שאין תמורה לו. סגולת הספרן, בניגוד למחשב, שיכול הוא להלון כנגד רוח זולתו ולעמוד מתוך שיחה על טיב מבוקשו. במחצית השנייה למאה התשע-עשרה ובמיוחד ברבע האחרון למאה, בולטת היווצרות ספריות ציבוריות יהודיות בערים וילנה וורשה. אלה חרגו מדמות ספריות בתי המדרש, שהיו ספריות תורניות ובהן ספרות הלכתית וספרות מוסר, או קבלה. אלה ספריות המבטאות את טעמים ורגישויותיהם של הקוראים החדשים היהודים המודרניים, עם ששומרות על הספרות הישנה.⁷⁰ אפשר להדגים את המעבר מספריה של ספרי קודש לספריה ציבורית מעורבת,

67 ראו מ"מ זלאטקין, 'החברה החשאית "נצח ישראל" וח"נ ביאליק', מולד ה, חוב' 27 (יוני 1950), עמ' 185-181.

68 ראו מ"מ זלאטקין, שמות הספרים העבריים לפי סוגיהם השונים – תכונתם ויעודם, א-ב, ניישטאל, שווייץ ותל-אביב תש"י-תשי"ד.

69 ראו במאמרי, 'טילים בפרדס הקבלה', דעת 53 (תשס"ד), עמ' 195.

70 ראו י' שאצקי, געשיכטע פון יידן אין ווארשע, ניו יארק 1953, עמ' 322-332. הוא גם כתב ספר חשוב על התפתחות ההשכלה בליטא, ראו י' שאצקי, קולטור געשיכטע פון דער השכלה אין ליטע (פון די עלטעסטע צייטן ביז חיבת ציון), בוענאס איירעס 1950. ראו שם במיוחד על מוכרי הספרים, עמ' 74-78, 197-198.

בקורותיה של ספריית שטראשון שהייתה הספרייה הציבורית החשובה ביותר בוילנה בסוף המאה התשע-עשרה ובמחצית הראשונה למאה העשרים. הספרייה למעשה התקיימה עד ימי מלחמת העולם השנייה, בה הנאצים הרסו אותה, תוך השמדת כתבי יד ועיתונות שהיו בה וגזלת אוספיה עבור המרכז שתכנן הנאצי אלפרד רוזנברג לאיסוף ספרים יהודיים.⁷¹

ספריית שטראשון התבססה על אוסף הספרים התורני של תלמיד החכם מתתיהו שטראשון.⁷² תולדות הספרייה נכתבו בעיקר בידי הספרן הוותיק שלה חייקל לונסקי, החל בשנות העשרים למאה העשרים.⁷³ מורי שמואל ורסס סיפר לי כי בנעוריו בעיר וילנה, בסוף שנות העשרים למאה העשרים, חווה את השינויים ותהליך המודרניזציה שעברה הספרייה. לתהליך זה היה ביטוי הן במגוון ספרי החול שהוכנסו לספרייה והן בויתור הנהלתה על הדרישה שלקוראים בה יהיה כיסוי ראש. ככל ספרייה יהודית ציבורית בזמן החדש בסיסה היה אוספים של אנשים פרטיים שנמסרו לה.

אוסף מתתיהו שטראשון שהיה תחילה אוסף פרטי ממנו השאיל ספרים למי שהיה ראוי בעיניו הפך לאוסף ציבורי עם כינון הספרייה. אליו נוספו אוספיהם של הסופר והמוציא לאור הידוע, שמואל יוסף פין, הוא רש"י פין, ושל החוקר התלמודי דב בער רטנר, מחבר הספר 'אהבת ציון וירושלים' (וילנא תרס"א-תרע"ז) ובו שנויי הנוסחאות והגרסאות בתלמוד הירושלמי על פי ספרי הראשונים וכתבי יד.⁷⁴

71 ראו P. Grimstad Kennedy, 'Roads to Ratibor: Library and Archival Plunder by the Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg', *Holocaust and Genocide Studies* 19 (2005), pp. 390-458, ושם ביבליוגרפיה נוספת.

72 קטלוג של האוסף שיסד מתתיהו שטראשון הופיע, ללא שם הכותב בשער, בשם לקוטי שושנים, ברלין 1889 (על פי החתימה בהקדמה, בשנת תר"ן). על האיש ואביו כתב בן משפחתם צ' הרכבי בעיתונות היומית ובקבצים וחוברות. ראו, צ' הרכבי, רבי שמואל שטראשון מוילנה, ירושלים תשי"ז. ראו עוד במאמרו, 'רבי מתתיהו שטראשון', ארשת ג (תשכ"א), עמ' 426-429. הוא גם כתב בעילום שם את הערך 'שטראשון' באנציקלופדיה הכללית יורעאל, כרך טו, תל-אביב תשכ"א, עמ' 4545-4548. לאחרונה לכבוד תערוכת ספרים בניו יורק כתב מ' זלקין עלון מיוחד, ראו M. Zalkin, *Samuel and Mattityahu Strashun: Between Tradition and Innovation*, New York 2005

73 ראו ח' לונסקי, 'מתתיהו שטראשון ביבליוטעק אין ווילנע', ביכער-וועלט 1 (1922), עמ' 261-264. כעבור שלש-עשרה שנה הוא פרסם מאמר רחב וגדול על הספרייה, ראו ח' לונסקי, 'די שטראשון ביבליאטעק אין ווילנע', י' ישורין (עורך), ווילנע – א זאמעלבוך געווידמעט דער שטאט ווילנע, ניו יורק 1935, עמ' 273-287. הוא גם פרסם מאמר על הספריות הציבוריות בכלל בעיר וילנה, ראו ח' לונסקי, 'די ווילנערגעזעלשאפטלעכע ביבליאטעקן', ליטערארישע בלעטער 9 (1932), עמ' 722-723. עוד ראו י' קלויזנר, ירושלים דליטא, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 536-533; צ' הרכבי, 'גלגולי ספריית שטראשון', הצופה, ב' בכסלו תשי"ט, חתום באחד משמות העט שהשתמש בהם, ב.ג. = ברכיהו גרשון.

74 אני מודה למורי, פרופ' ורסס על עזרתו בהפניה לעבודות הרכבי ולונסקי. הוא גם מסר בידי את החוברת שכתב ש' לוריא, וילנה שלנו עיר ואם, ירושלים 2006. חוברת זאת היא הדפסה חוזרת של מה שכתב לוריא בספר הזיכרון לקן, 'השומר הצעיר בוילנה'; ראו מדורות השומר

על בניית הספריות הציבוריות בארץ ישראל למן ימי העלייה הראשונה ואילך, כתב באריכות דב שידורסקי,⁷⁵ ועם חשיבות דבריו עדיין כנראה לא הופנמה חיוניותם של הספרנים. כשם שמוכי יכלו להעיד איך בנו ונבנו מחמתם ורוחב דעתם של אברהם יערי, ברוך שוחטמן ואחריהם איש המכון לתצלומי כתבי יד עבריים אפרים קופפר זכרם לברכה, אני ובני דורי נוכל להעיד על בור סוד שאין מחשב שידמה לו, כר' שמואל אשכנזי, גמלאי מפעל הביבליוגרפיה העברית.⁷⁶

תולדות הספריות האוניברסיטאיות של בתי המדרש לרבנים, בגרמניה ובארצות הברית, כמעט שלא סופרו עדיין, כמו גם תולדות התפתחות הספריות האוניברסיטאיות וספריות העיון בישראל.⁷⁷ מצויה בידינו עבודה חשובה על התפתחות ספריית בית המדרש לרבנים הקונסרבטיבי בניו יורק, שהיא אחת הספריות החשובות ביותר בעולם היהודי.⁷⁸ מעבודה זאת אפשר ללמוד על הדגם הגרמני ששימש כדגם לעיצוב הספרייה,⁷⁹ וכמו כן על תולדות הספרייה לפני זמנו של מארכס ולאחר מכן.⁸⁰

כפי שפתחתי את המאמר בסיפור אישי, כך ברצוני לסיימו. כסטודנט באתי לביתו של פרופ' ג' שלום – שאף הוא בתחילת דרכו שימש כספרן – בדרך לפתרון בעיית זיהוי ספר מסוים ושמו 'קישוטי כלה'; בעולם כולו שרדו ממנו רק שני עותקים בספריית המוזיאון הבריטי, היא הספרייה הלאומית הבריטית ובבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. חשבתי כי מציאה חשובה בידי, אחד מן הספרים האבודים של ר' נחמן מברסלב. המפתח לזיהוי היו קישוטי הספר בשוליים של שערו. אחרי שכל

הצעיר, גבעת חביבה תשנ"א, עמ' 20-71. בחוברת הוא הקדיש מקום לתיאור ספריית שטראשון וספרייה, כמו גם לגורלה בימי השואה. הוא הוסיף מידע על עוד שתי ספריות ציבוריות חשובות שהיו בעיר. הראשונה היא ספריית חברת מפיצי השכלה, והשנייה היא ספריית הילדים 'קינדר ביבליאטעק'; ראו שם, עמ' 44-49. בסוף החוברת, עמ' 100-102, יש ביבליוגרפיה מועילה להמשך קריאה ובתוכה מידע נוסף על הספריות והספרנים.

75 ראו ד' שידורסקי, ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית, ירושלים תש"ן; ובעוד הרבה מאמרים שכתב על הספריות בארץ ישראל בתקופת המנדט הבריטי.

76 על מקצוע הספרנות ראו את הספר הבסיסי עד היום של ד' גריי: D. Gray, *Fundamentals of Librarianship*, London 1949. עוד ראו מה שכתב דב סדן על הידיעות הנחוצות לספרן הישראלי בדורנו, 'בין הלכה למעשה', יד לקורא ב (תשי"א), עמ' 17-21.

77 ראו מידע ראשוני בספרו של ש' שונמי, על ספריות ואספנים, ירושלים תשכ"ט, עמ' 13-16 (תיאור ספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק), 16-17 (תיאור אוסף הספרים היהודיים בספרייה הציבורית בניו יורק), 17-19 (תיאור אוסף הספרים בבית המדרש לרבנים הרפורמי בסינסינטי), 82 (תיאור אוסף הספרים היהודיים בספריית אוניברסיטת הרווארד), 76-82 (תיאור הספריות הציבוריות בישראל).

78 ראו ב' ויסברט, 'התפתחות ספריית בית המדרש לרבנים באמריקה בתקופת כהונתו של אלכסנדר מרקס, 1903-1953', עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"א. על אלכסנדר מארכס ראו עוד בספרו של שונמי (לעיל, הערה 77), עמ' 26-31.

79 ראו שם, עמ' 39-42.

80 ראו שם, עמ' 42-67.

המומחים נואשו ממני ואני מהם, המליצו לי ללכת לביתו של ג' שלום. באתי אצלו בראשית שנת תשל"ט והבאתי תצלום של שער הספר. האיש אורו עיניו ובקפיצה של נער, והוא כבר בגבורותיו בן שמונים ושתיים, רץ אל מדפי 40,000 ספריו ושלף ספר שנדפס בפראג בסוף המאה הי"ז ובו קישוטים זהים. היססתי לומר ובכל זאת אמרתי לו, כי למיטב ידיעתי על פי הנייר ותוכן הספר כנראה נדפס במזרח אירופה בסוף המאה הי"ח או ראשית המאה הי"ט. הוא הסתכל בי בעיון, הנהן בראשו ואמר: כנראה אתה צודק. שאלתי בספקנות: איך אתה יודע? ג' שלום חייך ואמר לי: בוא לכאן וראה. קרבתי אליו. הוא הצביע על התצלום שבידו ואמר לי: תשווה את התצלום שהבאת לשער הספר שהודפס בפראג, האם אתה רואה הבדל? הסתכלתי ולא ראיתי. חייך שלום שוב ואמר: יש לי הוכחה כי כנראה צדקת מצד הקישוט שבתצלום השער שהבאת, אשר יבוא ויעיד. הוא הוליך את אצבעי לאורכו והראה לי כי יש בו שברים, ואז הוסיף: מדפיסי פראג מכרו, כידוע, למדפיסי פולין-רוסיה העניים קישוטי דפוס משומשים ושבורים שהיו ברשותם, לאחר שיצרו לעצמם קישוטים חדשים.

ומי זיהה לבסוף את המדפיס ומקום הדפוס? אברהם רוזנטל, שעבד בשנת תשל"ט כספרן בספריית שוקן. היא הייתה אז הספרייה היחידה בארץ שיסדו בה קטלוג עצמאי ממוין של קישוטי דפוס בספרים עבריים, מיון שנעשה על פי בתי דפוס שהשתמשו בהם. כך בעזרת אברהם רוזנטל נחשף המדפיס של 'קישוטי כלה', והוא ר' שמואל בר' יששכר בער סג"ל, שהיה גדול המדפיסים העבריים בפולין-רוסיה בסוף המאה הי"ח ובראשית המאה הי"ט. ר' שמואל הדפיס ספרים עבריים בשלוש ערים בעת ובעונה אחת: באוסטריה, ברדיטשוב ופולנאה.⁸¹ נראה לי שטועה מי שחושב כי האינטרנט והמחשב, מידע מקוון ומתוכנת, יוכלו להמיר את מוליכי המטיילים בין ספרים – הם הספרנים, אשר דבר היוצא מליבם יפגס בלב שומעיהם.

81 ראו מה שכתבתי בספרי, ספרות ההנהגות (לעיל, הערה 44), עמ' 361-364.